

Čedomir Višnjić. *Vreme sporta i razonode.
Titina Hrvatska i njeni Srbi, 1951.–1971.*
Zagreb: SKD „Prosvjeta“, 2017, 499.

Монографија Чедомира Вишњића је прича о две деценије живота Срба у Хрватској испричана на више паралелних нивоа. Није реч само о описивању политичких, верских и просветних прилика међу Србима у Хрватској, што је евидентно већ и из увида у њен садржај. Више од тога, аутор се удубио у кључне токове политичких и друштвених процеса у Југославији и Хрватској.

У првом плану су Срби у Хрватској. На крају Другог светског рата они су демографски, политички и материјално исцрпљени. Њихов незавидан положај је био сасвим у нескладу са жртвом и доприносом обнови југословенске државе 1945. Прве године у обновљеној држави њихов живот су обележили насилно убирање откупа у већ опустошеним срединама и стварање сељачких радних задруга, јер су и после великих ратних страдања њихова села за власт била „врело новца, хране и људи“.

Једина њихова национална организација била је „Просвјета“, али је после обрачуна са Бркићем, Жигићем и Опачићем, за „Просвјету“ било најзначајније да је уопште преживела. У новим околностима је ово друштво првенствено гледало како да са себе збаци сумњу да је национално и да докаже да је верно социјалистичком преображају друштва, пре свега села. Друштво је губило имовину, а његова управа, у којој су седели Срби махом са републичким функцијама и партијским књижицама, гледала је како да се избори против фолклора, традиције и црквених календара и празника.

Ни „Просвјета“ ни њен часопис, осим понеког фељтона и ћириличног писма, нису до краја шездесетих имали ништа национално у себи. То је био услов њиховог опстанка. Календар је замро 1957, пошто је постао национално сасвим непрепознатљив.

И истеривање из партије Бранка Ђопића, творца Николетине Бурсаћа, аутора који је „као ниједан други прближио партизански рат народу и младој генерацији“, према Вишњићу је такође за Србе у Хрватској био јасан знак да нова држава не почива на темељима за које су се они борили у рату. Овај „бестидан тренутак комунистичке политике, који је већ тада слутио судбину изворних вриједности тог покрета“, оставио је дубоког трага и на хрватске Србе, тим пре што је сам писац за себе говорио да је више Личанин него Крајишник.

Њихова црква је била без верника, без цркава, без имовине, положај православног свештенства је био „мученички“. Сваки, и најмањи покушај да се изборе за елементарна права је оцењиван као шовинистички. До 1951. СПЦ у Хрватској није штампала ниједан лист или књигу верског садржаја. Примери усељавања партизанских официра у православне парохијске домове, градње школа или споменика на рушевинама српских цркава које су срушиле усташе, запуштених старих православних гробаља, узимања

црквене имовине за потребе сељачких радних задруга, градње фудбалских игралишта на црквеном имању, биле су појаве које су почетком педесетих биле сасвим уобичајене у Хрватској. Вишњић показује и да су највећи проблем Српске цркве у Хрватској били „њени, домаћи синови, хрватски комунисти српске националности“, који су свесни снаге највећег непријатеља, хрватског национализма у оквиру Римокатоличке цркве, „безобзирно чистили своју половину терена“ да би имали „што чистију позицију према том блоку“. О положају српске цркве у Хрватској, односу локалних српских комуна и српских функционера према својој нацији, али и хрватског руководства према Србима у својој републици, сведочи и паљење и потпуно уништење унутрашњости цркве у Зрмањи, као и судбина цркве Светог Вознесења у Грачацу која је срушена експлозивом, камен је искориштен за друге намене, а остаци зидина продати „Отпаду“. И деценију и по после рата неколико података даје поражавајућу слику о стању Српске цркве у Хрватској: од 292 парохије њих 164 су биле непопуњене, стварно или формално су постојале 393 цркве, али се само 260 користило за верске обреде. Обнављање цркава које су у рату унишtile усташе или потом партизани, после рата не само да није било нешто што се подразумевало, већ је схватано као „политички проблем“ и спречавано је свим средствима.

Можда аутор о положају Српске цркве најречитије сведочи документом Државне безбедности о праћењу српских изасланика из Хрватске на избору партијарха 1958: контрола њихове поште, убацивање сарадника Државне безбедности у њихову околину, коришћење чланова породице, синова и жена (чак и као сарадника Државне безбедности) за притисак и убеђивања црквених представника, злоупотреба лекара како би их задржали у болници да не би отишли у Београд, план да се физички спречи одлазак у Београд оних који су противници власти.

О положају Срба две и по деценије после рата сведоче и речи Крсте Црвенковског изговорене 1970. у Загребу: „Не видим перспективу за развој Срба у Хрватској и Турака, односно Албанаца у Македонији, ако ће они бити ангажирани на негирању хрватске, односно македонске државности“.

Други важан стуб ове књиге је хрватска званична политика. Аутор показује да је за њих питање Срба у Хрватској било питање односа према селу и сељацима. То је сажео Бакарић када је за Кордун и Лику рекао: „То је шака јада за коју човјек не зна шта би почео с њом у садашњем систему“, јер је без индустрије, пољопривреде и сировинске базе. Ни то што су га путеви и крајеви кроз које је пролазио по устаничким српским срединама асоцирали на средњи век није код њега изазивало грижу савести.

Временом је између званичне хрватске политике и хрватског национализма повучен знак једнакости. Хрватски национализам је крајем шездесетих и почетком седамдесетих бујао несметано. Срби су били суочени са покушајима наметања хрватског језика и правописа у школама, избацивања српских речи из употребе и брисања других трагова свог присуства на овом простору, попут мењања назива улица. Само у Задру без своје улице

су остали Алекса Шантић, Доситеј Обрадовић, Ђуро Даничић, Вук Караџић, Стеван Сремац, Змај и Пупин. У књизи читамо и о бројним примерима дискриминације у погледу писма и немогућности да се ћирилица појави на јавним местима.

Вишњић јасно уочава темеље хрватског национализма. Наводи речи Мика Трипала из 1964, који признаје истоветност неких ставова хрватског врха и хрватске емиграције, уз једину разлику да се емиграција бори за „хрватство“, а републичко руководство за социјализам. Ускоро те разлике неће бити. У Идеолошкој комисији ЦК СКХ 8. фебруара 1964. је указано да је „КПЈ одиграла своју улогу“ не на бази југословенског програма, већ зато што је осигурала решавање „националног питања потлачених нација“, па је препоручен федералистички концепт СК, тражена ја економска самосталност република и осуђена је појава запошљавања кадрова из заосталих крајева Кордуна и Лике у друштвеним организацијама и фабрикама у градовима Хрватске. Већ средином шездесетих се први пут јавља идеја да хрватски клубови напусте југословенско фудбалско првенство, јер су ухваћени у намештању утакмица. Аутору не промиче ни тренутак када Савка Дабчевић отвара нови фронт према заједничкој држави оптужбама о економској угрожености Хрватске и захтевима да се савезна држава расточи у сфери инвестиција и економије („Коље вола за својих пар кила меса, јер јој се чини да говече липсава“). Придружује се Бакарић тезом о „београдској пљачки Југославије“ и неколицини „дрипаца“, тј. „старих удбоваца“ који воде банке и реекспортна предузећа. То време, крај шездестих, биле су године у којима Бакарић говори о томе да је у рату био за то да се Косово преда Албанији. Он 1966. каже „Наши националисти сада су уз нас“ и „ја сам за јачање националног руководства, јер Југославија дезинтегрира“. Подсетимо, тада, супротно од њега, они српски интелектуалци у Хрватској који нису заборавили своје национално биће, само у опстанку Југославије виде сигуран кров за свој народ. Аутор и уставне промене крајем шездесетих смешта у адекватан историјски контекст и сликовито закључује да се њима Југославија конституише као „антидржава“. Уочава и позицију српског руководства, коме је у тим променама кључна брига како да са Србије скине самар оптужби за хегемонију, али и примећује да нису схватили „да никад неће моћи учинити довољно да то заиста и постигну“ и цитира Марка Никезића који примећује да су изгледа сви у Југославији сложни једино у борби против „великосрпског хегемонизма“.

Видљива је доминантна улога Бакарића у отварању језичког сукоба у Југославији и да је све кључне ставове које ће хрватски лингвисти 1967. уградити у „Декларацију“ Бакарић већ заступао ранијих година. Вишњић запажа да, дирајући у питање језичке равноправности и конструишући причу о угрожености хрватске стране у заједничком језику Срба и Хрвата, Бакарић отвара „питање српско-хрватског језичког јединства“ које је „задња линија обране сваког југославенства које би било нешто више од простог

договора укључених актера“. У таквој ситуацији узалуд упозорења Станка Пекеча да се у годинама после „Декларације“ у Хрватској ствара националистички фронт у коме предњачи Матица хрватска, јер само пар година пошто је „Декларација“ формално осуђена, Перо Пиркер јавно тврди да су српски и хрватски два језика и да је проблем у „Декларацији“ било само оних неколико реченица којима је она постала политички акт. Другим речима, хрватски лингвисти су се мало више залетели и отишли у национализму мало даље него што су то желели хрватски политичари, па је наредних година требало у миру и тишини полако устоличити захтеве из „Декларације“.

Аутор је уочио велики значај питања језика за останак Срба у Хрватској, те није чудо што су одбрамбене механизме покушали да успоставе тек после хрватске декларације из 1967. и када им је почетком седамдесетих наметан хрватски правопис и наставни програми у којима су југословенски и српски садржаји сведени на минимум. Анализом језичког питања је одлично показана сва лицемерност, али и политичка вештина хрватских лингвиста и националиста који су на нивоу Југославије инсистирали на паритету мањинских Хрвата и већинских Срба, па чак и на паритету Хрвата из Војводине са Србима из Војводине, али су у Хрватској заговарали унитаризам и тиху асимилацију Срба, истичући да их је само 15% и да због њих Хрвати не треба да се одрекну свог језика.

Аутор не пропушта ни да у хрватском врху уочи и упозорења на последице националистичке политике, укључујући и оне које осећају Срби. Већ у првој половини шездесетих Мика Шпиљак указује да хрватски националисти пребројавају Србе који су у Хрватској имали функције, али то његово упозорење пролази без одјека. Без ефекта остаје и питање Милке Планинц да ли је хрватско руководство на истом курсу са националистима и где је тачка разграничења међу њима или подсећања Јура Билића да су на загребачкој телевизији били потпуно искључени садржаји о Србима у Хрватској и навођење случајева масовног смењивања српских кадрова са функција у Хрватској.

Тек је поплава хрватског национализма крајем шездесетих, који је неизоставно имао у себи антисрпство, код дела српске интелигенције изазвала одбрамбени рефлекс. И тада ће, када су суочени са захтевима да се заједнички језик подели, њихова одбрана бити комбинована од покушаја да се правно зајамче права Срба у Хрватској на равноправност, са једне стране, и жеље да се очува југословенски оквир и њени револуционарни темељи, са друге стране, јер су вероватно били свесни да ће без тог оквира и Срби у Хрватској бити пред нестанком. То је добило израза у Промеморији коју је потписао Никица Рапајић 1969. У њој је закључено да су животни интереси Срба у Хрватској тада били без законске и уставне заштите, те да су тековине НОБ-а којима је српском народу у Хрватској признавано да је интегрални део српске нације који има право на своју културу, просвету и писмо у међувремену пресахле. Зато је тражено да се хрватским уставом Србима гарантују национална, политичка, културна и економска права. Овај

излазак Срба или неколико њихових представника из „Просвјете“, на политичку сцену Хрватске, одмах је сасечен у корену. Поново је искориштена политика националне симетрије у Југославији, па је дугогодишњи националистички талас у Хрватској, на челу са Матицом хрватском, поистовећен са указивањем на тежак положај Срба у републици и апелима да се њихова права уставно гарантују, те је „Просвјета“ почетком седамдесетих стављена под контролу оних Срба који су своју политичку каријеру градили уз хрватски политички врх, а њени пододбори су угашени.

Као посебну вредност књиге истичемо одличне политичке портрете. Владимир Бакарић је, у персоналном смислу, црвена нит књиге. Вешт политичар, који је увек близу Тита и хрватских националиста, али способан да се не опеке ни о једне ни о друге и да све време има уз себе српске политичаре из Хрватске спремне да га следе. Војин Јелић је одан комунистичкој идеологији по цену потпуног запостављања националних осећања и српског порекла. Гајо Петровић је један од ретких прегалаца који успева да дâ смисао раду неког одбора „Просвјете“, оног карловачког. Пошто аутор прати велики временски период, у књизи налазимо примере драстичне промене ставова неких актера. Петар Шегедин почетком шездесетих пише како „бисмо ми Југословени морали пронаћи једно заједничко вриједносно сидриште у нашој повијести (...) гдје бисмо могли усидрити наш југославенски народни и државни мит“. Само неколико година касније био је један од главних заговорника „Декларације о називу и положају хрватског књижевног језика“ којом је раскидан и последњи суштински траг југословенског заједништва, заједнички језик Срба и Хрвата.

Досадашњу историографију ће значајно допунити делови књиге у којима Вишњић пред јавност износи како су се актери „Декларације“ бранили у данима када је она осуђивана. Ко год је могао да се сети неке везе са Србима, сетио се тада. Мирослав Брант се сетио и своје неизмерне љубави према комунизму, о коме ће писати најпогрднијим речима када три деценије касније политичка клима буде другачија. Каже за себе, правдајући се што је прихватио „Декларацију“, да не може да призна „по цијену живота“ да буде окривљен за „свјесно зло – кршење братства и јединства“. Тврди да није националиста ни шовиниста. Хвали се да је постао комуниста „онда када се за то добивало батине, кад се за то затварало“ и да му је због тога забрањено да студира медицину пре рата, јер је био скојевац. Тврди да у НОБ није отишао зато што је „мене од малих ногу одгајао очух који је био Србин“, али да су му тековине револуције „саставни дио бића и живота“. Људевит Јонке се надовезује правдањем да му је жена Српкиња и жали се да је био нападан као хрватски издајник, јер је сарађивао на заједничким пројектима са Србима. Мирослав Ваупотић се позивао на то што је рођен у Србији и што је 1945. осигуравао Трг републике, али не спори да је и даље био снажно уз „Декларацију“. Одбрана Петра Шегедина је највештија, али и најопаснија за будуће односе Хрвата и Срба. Од оптуженог постаје жртва и тужилац тврдњом да Срби у Хрватској живе под заштитом „свог цјелокупног народног бића, најмоћнијег културног, политичког, економског и финансијског

центра“, што је био синоним за „Београд“ и да за одржавање Срба у Хрватској није потребна негација „једног од најважнијих елемената хрватског народног бића: његовог језичног израза“.

Књига колеге Вишњића је једна од оних књига која тера читаоца да размишља док је чита. Скоро из сваког пасуса се види да је аутор човек који је својим размишљањима и разумевањем теме и периода о коме пише уздигао себе далеко изнад извора. Он разуме тему, схвата поднебље и менталитет учесника, супериорно описује људе, догађаје, појаве и процесе, повлачи историјске вертикале у деценијском трајању, има истанчан слух за говор политичара и разуме њихове скривене поруке. Одлично схвата узроке и последице догађаја који су били маркантни у периоду који је под његовом лупом. Вешто избегава да га терминологија времена савлада и језички осиромаши његов рад.

По начину писања, ова књига је између историографије, есеја и историјског романа. По сазњима која доноси, то је прича о две деценије југословенске историје, о хрватској политичкој елити тог доба, о српској политичкој елити у тадашњој Хрватској и, што је најважније, о судбини српског народа у Хрватској. Зато ће бити веома корисна свима који у будућности буду истраживали неке од ових тема.

Слободан СЕЛИНИЋ

Милан Гулић. *Страдање мостарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941–1945.*
Београд: Свет књиге, 2017, 341.

Мостар, центар Херцеговине, био је један од најснажнијих културно-политичких центара пречанских Срба крајем XIX и почетком XX века. Када се остварио сан уједињења свих Срба у једну државу 1918. године (макар и југословенску), Мостар остаде „само“ културно средиште тамошњег српског народа. Иако није била апсолутна већина становника града на Неретви, српска заједница је била несумњиво најнапреднији његов део. Културни развој мостарских Срба у слободи насталој после Првог светског рата текао је непомућено и није изгледало да ће бити прекинут упркос окупацији сила Осовине која је уследила после 1941. године. Нажалост, изгледиле се нису остварили, мостарски Срби су током Другог светског рата најмасовније страдали откако је од 1440. установљен био тврди град на Неретви. Уништење мостарских Срба окончано је почетком деведесетих година XX века од Хрвата и муслимана, углавном оних чији су преци од 1941. до 1945.